УДК 811.512.145´373

Ф.Й. Йосыпов

НАГАЙБӘК ТАТАРЛАРЫ СӨЙЛӘШЕНЕҢ ГРАММАТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕН ӨЙРӘНҮ ТӘҖРИБӘСЕННӘН

В предыдущих статьях автора были освещены история формирования говора нагайбакских татаров, их говора и особенности его фонетической системы. Данная статья посвящена изучению грамматических особенностей говора нагайбакских татаров, в частности личных форм глагола. По мнению автора, как в фонетической системе так и в грамматическом строе говора наблюдается много общих черт с татарским литературным языком и говорами среднего диалекта. Это показывает несостоятельность мнения о том, что нагайбаки являются самостоятельным народом, а их язык отличается от татарского языка.

Ключевые слова: этнографические группы татарского народа, нагайбаки, диалекты и говоры татарского языка, нагайбакский говор, грамматические особенности, личные формы глагола, изъявительное наклонение, желательное наклонение, повелительное наклонение, условное наклонение.

Грамматика өлкәсендә нагайбәк сөйләше татар әдәби теле һәм урта диалект сөйләшләре белән зур уртаклык күрсәтә. Кайбер күренешләрдә сөйләшнең мишәр һәм көнчыгыш диалектлары белән дә уртаклыгы бар.

Алдагы мәкаләләрдә әйтеп үткәнчә, нагайбәкләрне мөстәкыйль бер халык итеп карарга тырышу нәтиҗәсендә, аларның теле дә татар теленнән аерыла дигән карашлар булды. Без биредә, сөйләшнең татар теленә һәм аның диалектларына мөнәсәбәтен ачык күзаллау өчен, әдәби тел белән уртак булган морфологик күренешләргә дә фактлар китерә баруны бурыч итеп куйдык.

Хикәя фигыль. Нагайбәк сөйләшендә хикәя фигыль хәл фигыль формаларына нигезләнеп ясала. Сөйләштә хәл фигыльнең *-а, -ә, -й* төренә нигезләнеп ясалган хикәя фигыль киң кулланыла. Белдерә торган мәгънәләре, төрләнеше белән нагайбәк сөйләше әдәби телдән нигездә аерылмый.

Бу өлкәдәге аермалык итеп берлек сандагы фигыльләрнең I зат кушымчасы белән төрләнүдәге кайбер үзенчәлекләрне күрсәтергә мөмкин. Нагайбәк районында яшәүчеләр сөйләшендә хәл фигыльнең *-а, -ә, -й* формасына нигезләнеп ясалган хикәя фигыль беренче зат берлек санда сөйләштәге теләк фигыльләр белән бертөсле үк ясала, ягъни *-ыйым, -ийем (ый + ым, -ий + ем)* кушымчасын ала.

Бу фигыль, әдәби телдәге кебек үк, берничә төрле мәгънәне белдерергә мөмкин:

1. Эш-хәлләрнең сөйләү моментында башкарылуын белдерә: *Йуқ, әле җоқламыйым, сезгә*

иртәгә ашарга ашау пешереп җөрийем. Менә чебешләрне саныйым әле, ничә қалган.

2. Сөйләү моментына карамаган, һәрвакыт гадәти булып тора торган эш-хәлләр турында сөйли: *Мин әр җаз сайын үлән ашы ашыйым. Кешенекен күрмийем мин, белмийем дә. Мин қайнараш ашамыйым. Мин җылы сөт эчмийем.*

3. Башлану вакыты ачык билгеле булмаган дәвамлы эш-хәлләрне белдерә: *Қарт булсам да эшлийем. Уйлыйым да җөрийем, ни булган дип.*

4. Кайчандыр башланган, ләкин дәвамы белән сөйләү моментына туры килгән эш-хәлләрне ачыклый: *Җырла дигәч, җырлыйым инде. Моңа бороңгы кәлләрне сөйлийем.*

5. Киләчәк заман мәгънәсен белдерергә мөмкин: *Бүген китмийем әле. Килмәсен, мин аңа бупче* (рус. вообще) *бирмийем. Бу арада гына анда бармайым, көтмәсен.*

Хәзерге заман хикәя фигыльнең I зат берлек санын *-ыйым, -ийем* кушымчалары белән төрләндәрү керәшен татарлары сөйләшләренең уртак билгеләреннән санала. Бу үзенчәлек казан арты, Кама буе керәшеннәр сөйләшендә киң таралган [Баязитова, б. 92]. Моннан тыш, хикәя фигыльнең беренче зат берлеген *-ыйым* кушымчасы белән төрләндерү урта диалектның минзәлә [Рамазанова, 1984, с. 98] сөйләше өчен дә хас. Мишәр диалектының Мордва Республикасы [Бурганова, б. 111] һәм Пенза [Махмутова, 1962, с. 144] өлкәсендәге сөйләшләрендә мондый фигыльләр берлек һәм күплектә теләк, боерык мәгънәсендә генә кулланыла.

Чибәркүл районында яшәүче нагайбәкләр сөйләшендә исә хәзерге заман хикәя фигыльнең I зат кушымчаларының тулы формасы *(-мын, -мен)* белән ясау очраклары да күзәтелә: *Мин шунда барамын әле. Мин аны җақшы беләмен. Ашарга пешереп йөримен. Уйлыймын да уйлыймын.*

Татар телендә хикәя фигыльләрнең I зат берлегендә зат кушымчасы ике вариантта: тулы *-мын* һәм кыскартылган *-м* кушымчасы белән белдерелергә мөмкин. Урта диалект сөйләшләренең күпчелегендә бу кушымчаның кыскартылган вариантты әйтелә. Хәзерге заман хикәя фигыльнең I зат берлек санын *-мын, -мен* кушымчалары белән төрләндерү керәшен татарларының уртак билгеләреннән санала. Мондый үзенчәлек бигрәк тә әдәби тел йогынтысыннан ераграк булган сөйләшләр (касыйм, нократ-кистем, красноуфим, эчкен, сафакүл) өчен хас. Кыскартылган *-м* кушымчасы белән параллель рәвештә бу форма мишәр һәм себер татарлары диалектларында да шактый актив кулланыла.

Чибәркүл районында яшәүче нагайбәкләр сөйләшендә, сирәк кенә булса да, хикәя фигыльнең *-ып, -еп* формалы хәл фигыль + *утыра,* сирәк кенә *йата* ярдәмче фигыльләре белән ясалган төре кулланыла. Бу форма эш-хәлләрнең нәкъ сөйләү моментында башкарылуын белдерә. Сөйләүче хәбәр ителгән процессның үтәлеше турында үзе хәбәр итә. Зат кушымчалары

ярдәмче фигыльләргә ялгана, ягъни бу фигыльләр хәзерге заман хикәя фигыльләренең төрләнеш закончалыгыннан чыгып үзгәрәләр.

Мисаллар: *Теге монда килеп утыра. Малайлар урамнан китеп утыралар. Тәрәзәләрдән җил кереп утыра. Мин ашарга пешереп утырам. Папау* (әти) *басуга китеп утыра. Сыйыр көтеүдән қайтып җата. Әнә әбийең килеп җата. Анна урамдан китеп җата.*

Эш-хәлләрнең сөйләү моментында башкарылуын *-ып утыра, -ып ята* тибындагы аналитик конструкцияләр белән белдерү ягыннан нагайбәк сөйләше себер татарлары диалекты белән зур уртаклык күрсәтә [Тумашева, 1961, б. 76, 85]. Бу үзенчәлек әлеге диалектның гомум характердагы билгеләре булып санала. Хәзерге заман хикәя фигыльләрнең *-ып утыр, -ып ят* формасы Урал зонасында таралган златоуст, красноуфим, эчкен, сафакүл сөйләшләре өчен дә хас.

Әдәби телдәге кебек үк, нагайбәк сөйләшендә дә *-ды* формалы **категорик үткән заман** башкарылуында бернинди шик булмаган, кабатланмаган, тәмамланган эш-хәлләрне белдерә. Категорик үткән заман формасы, татар әдәби телендәге кебек, сөйләштә дә *-ды, -ты* кушымчалары белән ясала һәм II төр зат кушымчалары белән төрләнә.

Мисаллар: *Кәтүк* (Екатерина) *бирде бу қабақны. Әле кичә генә безгә кергән иде. Син аны сарайга қуйдың. Мәче итен ашамады. Без бу җортны бабай белән салдық. Ул икенче аwылга күчеп китте. Без қоро җиргә утырырга килмәдек, ди қода. Без инде кырга барып җиттек.*

Нагайбәк сөйләшендә *-ды* формалы категорик үткән заман урта диалектның Урал төбәгендә таралган күп кенә сөйләшләрендәге кебек *исә* теркәгече белән килеп, башкарыла торган эш яки хәлләрнең шартын белдерә торган аналитик тезмәләр ясарга мөмкин: *Саудым исә, сөт бирәмен. Китәр бақытлары җитте исә, қодаларның әйберләрен бирә торганнарыйы. Киленнең бүләкләрен урладылар исә, ул аны қақ* (хак, акча) *түләп ала* (туй йоласыннан). *Җылы көннәр җитте исә, урманга чыгалар.*

Категорик үткән заман хикәя фигыльләрнең, *исә* теркәгече белән килеп, шарт мәгънәләрен белдерү ягыннан да нагайбәк сөйләшенең урта диалектның Уралда таралган башка сөйләшләре белән якынлыгы күренә. Шундый сөйләшләрдән нократкистем, минзәлә, бөре, пермь, красноуфим, эчкен, абдулла һәм каргалы сөйләшләрен күрсәтеп китәргә кирәк.

Нәтиҗәле үткән заман, әдәби телдәге кебек, нагайбәк сөйләшендә дә *-ган* формалы сыйфат фигыльгә нигезләнә һәм I төр зат кушымчалары белән төрләнә. Үзенең мәгънәләре белән *-ган* формалы нәтиҗәле үткән заман әдәби телдән, керәшен татарларының башка сөйләшләреннән аерылмый. Билгеле булганча, бу заман үткәндә булган, ләкин нәтиҗәсе хәзерге вакытта дәвам иткән эш-хәлләрне белдерә. Берлек һәм күплек саннарда килгәндә, фигыль нигезендәге [н] авазы

кушымчадагы [м], [б] авазлары тәэсирендә ассимиляцияләшә.

Мисаллар: *Син инде бу эштән туйып беткәнсең. Мин барғаммын да барғаммын, анда барасы түгел икән. Ул инде әллә қачан үлгән. Сез аны да күргәнсез икән инде. Парижлар җырлағаннар, без дә җырлыйыйқ әле.*

Тәмамланмаган үткән заман нагайбәк сөйләшендә дә, әдәби телдәге кебек үк, *-а, -ә, -й, -и* кушымчалы хәл фигыль һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясала һәм II төр зат кушымчалары белән төрләнә. Ләкин сөйләштә *иде* ярдәмче фигыле, урта диалект сөйләшләренә хас булганча, фонетик яктан үзгәреп, төп фигыльгә кушымча формасында ялганып әйтелә.

Үткән заманның әлеге формасы, әдәби телдәге кебек тәмамланмаган, дәвамлы булган яки кабатланып килгән эш-хәлләрне белдерә. Семантик эчтәлеге белән татар әдәби теленнән аерылмый.

Мисаллар: *Без Нәчти белән бергә барайыйқ, ул лафкадан чығып килә. Сез теге көнне нәрсә эшлийегез? – Бәрәңге алайыйқ. Син андый книгалар уқыйың бит, қарт. Бик күп бороңго җыруларны беләйек, қәзер оноттоқ. Ул көйнө Мәтүк* (Матрена) *тә беләйе.*

Әдәби телдәге кебек үк, бу форма фигыльләр үткәндә башкарылган эшләрнең тәмамланып җитмәвен, аның дәвамлы рәвештә кабатланып торуын белдерә.

Күптән үткән заман нагайбәкләр сөйләшендә дә *-ган* формалы сыйфат фигыль һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясала (*барған + ыйы, килгән + ийе*) һәм II төр зат кушымчалары алып төрләнә, урта диалектның күпчелек сөйләшләрендәге кебек, *иде* ярдәмче фигыле, төп фигыльгә кушымча кебек ялганып *(-ыйы, -ийе),* фонетик яктан үзгәрә.

Үткән заман хикәя фигыльнең *-ган+ыйы (-ган иде)* формасы, әдәби телдәге кебек, үткән заманнан алда булган икенче бер эш-хәлләрне белдерә. Бу фигыль үткәнгә карата перфект мәгънәсен, ягъни эшнең үзеннән бигрәк, аның нәтиҗәсен белдерү үзенчәлегенә ия.

Мисаллар: *Барғаныйыйқ әле кичә генә алар җағына, ул күренмәде. Элек арыш чәчкәннәрийе, булмады, хәзер, бодай ғына инде. Без килеп җиткәндә, афтабуз киткәнийе инде. Әле генә кереп чыққаныйы. Без үскәндә тештемә қуу* (кырау куу йоласы) *беткәнийе. Ышансаң, үзем килермен дигәнийе.*

Кабатлаулы үткән заманның сөйләштә берничә төре бар:

1. Хәл фигыльнең *-а, -ә, -й* формасына борынгы *-дыр, -дер* кушымчасы һәм + *иде* (сөйләштә *-ыйы, -ийе*) ярдәмче фигыле ялгау юлы белән ясалган катлаулы аналитик формасы.

Татар теленең урта диалект сөйләшләренә хас булганча, *-адыр + ыйы (иде)* формасы үткәндә булган гадәти, кабатланып торган эш-хәлләрне белдерә: *Барышадырыйыйқ алар белән элек, алар безгә киләдерийе, ашқа йөрешәдерийек. Элек кийәү ат белән чығадырыйы туй бығытында. Җитен үсәдерийе элек бездә. Ул монда буладырыйы. Дәдәй безне бик йаратадырыйы. Ки-*

беттән гарыслар (гарус) *аладырыйыķ та эшлидерийек.*

Кабатлаулы үткән заманның бу формасын куллануы белән нагайбәк сөйләше урта диалектның казан арты сөйләшләре белән зур уртаклык күрсәтә. Бу форма мишәр диалектында да киң таралган.

2. Сыйфат фигыльнең *-ыр, -ар* формасы һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясалган кабатлаулы үткән заман формасы. Юклык формасы *-мас* кушымчалы нигезгә *иде* ярдәмче фигыле ялгану юлы белән ясала, ә зат кушымчалары *иде* ярдәмче фигыленә ялгана.

Кабатлаулы үткән заманның *-р + ыйы (иде)* формасы урта диалект өчен генә хас булган билгеләрдән санала. Бу форма да, казан арты сөйләшләрендәге кебек үк, югарыда китерелгән *-адырыйы* формасының синонимы буларак, эш яки хәлнең, сөйләү моменты белән чагыштырганда, күптән булып узуын, гадәти, һәрвакыт кабатланып торуын белдерә. Гадәттә, бу хәлләр сөйләүче тарафыннан хатирә рәвешендә искә алына.

Мисаллар: *Без кичен аларға барып утырғанда, шулай дип сөйләрийе. Безнең картлар Бакалы йағыннан килдек дип сөйләрләр ийе. Боронғы заманда шулай чегәннәр җерерләрийе. Уйыннан ķайтķанда «Тозға бару» көйөн җырлап ķайтырыйыķ.*

Кабатлаулы үткән заманның бу формасын куллануы белән дә нагайбәк сөйләше урта диалект сөйләшләренә (казан арты, тау ягы, бәрәңге, минзәлә) якын тора [Татар теленең..., б. 636].

3. Сөйләштә аналитик формалы сыйфат фигыльгә *(-а + торган) + иде* ярдәмче фигыле кушылып ясалган *(ала торған идем)* форма да актив кулланыла. Бу заман үткәндә булган гадәти, дәвамлы яки кабатланган эш-хәлләрне белдерә: *Мин җәш бағытта да бик җырлый торғаныйым. Алар сату итә торғаннарыйы. Без элек ат белән җөрей торғаныйыķ. Син бит ул бәйетне әйтә торғаныйың.*

Киләчәк заман хикәя фигыльнең сөйләштә өч формасы бар:

1. *-ыр, -ер, -р* формасы. Киләчәк заман хикәя фигыльнең бу формасы *-ыр, -ер, -р* кушымчалы киләчәк заман сыйфат фигыльгә нигезләнә һәм I төр зат кушымчалары белән төрләнә.

Киләчәк заман хикәя фигыльнең *-ыр* формасы сөйләү моментыннан соң үтәләчәк эшләрне билгесезлек төсмере белән белдерә. Сөйләштә I зат берлек формасында тулы *(-мын, -мен)* һәм кыскартылган *(-ым, -ем)* вариантларында кулланыла. Әгәр дә фигыль [р] тартыгына тәмамланса, сыйфат фигыль күрсәткечендәге [р] тартыгы еш кына төшереп калдырыла: *барым* – барырмын, *күрем* – күрермен, *җарым* – ярырмын, *бором* – борырмын.

Әдәби телдән аермалы буларак, сөйләштә кыскартылган вариантлар да кулланыла: *Бозауга каптырым дип, кесәмә ипей тыķ,ķаныйым. Мин мунчаны үзем булдырып ķ,айтырым. Карарым әле үзем дә. Мин табарым, син тапмассың. Өйне җыйыштырым син кайтыуга.*

Киләчәк заман хикәя фигыльләрне шушы рәвешчә кыскартып куллану керәшен татарларының башка сөйләшләре өчен дә хас. Әйтергә кирәк, *-ыр* формалы киләчәк заман хикәя фигыльләрне I, II затларда тулы һәм кыскартылган кушымчалар белән төрләндерү татар диалектларының барысында да күзәтелә [Юсупов, с. 71]. Шулай да, Л.Т. Мәхмүтова әйтүенчә, I төр зат кушымчаларны кыскартып куллану аеруча мишәр сөйләшләре өчен хас. [Махмутова, 1978, с. 144].

2. Киләчәк заман хикәя фигыль мәгънәсендә *-асы, -әсе* кушымчалы сыйфат фигыльләр дә шактый актив кулланыла: *Ул да иртәгә барасы әле. Мәтүк* (Матрена) *бу җырны өйрәнеп киләсе. Анда җиләкнең бетәсе дә җук. Бүген балалар машина белән қайтасы. Питүк* (Петр) *бәрәңге алучыларға таwық суйасы.*

Билгеле булганча, *-асы, -әсе* кушымчалы фигыль урта диалект сөйләшләре өчен үзенчәлекле күренешләрнең берсе булып исәпләнә. Бу яктан да нагайбәк сөйләшенең урта диалект, аерым алганда, керәшен татарларының башка сөйләшләре белән зур уртаклыгы күренә.

3. Сөйләштә, сирәк кенә булса да, *-ачак, -әчәк* кушымчалы киләчәк заман хикәя фигыльне куллану очраклары бар. Бу форма, әдәби телдәге кебек үк, киләчәктә һичшиксез башкарылачак яки башкарылырга тиешле эш-хәл турында хәбәр итә: *Алар эрәтләнәчәк хәзер. Мин әйтәчәкмен, ул әйтте дип. Шулай дисәң генә күңелле булачақ. Бәйрәм булды исә, ул тағы қайтып җитәчәк, тағы нәрсә теләсә, шуны эшләп җөрийәчәк.*

Билгеле булганча, *-ачак, -әчәк* кушымчалы сыйфат фигыльләр нигезендә ясалган катгый киләчәк заман формасы, нигездә, урта диалектның казан арты, тау ягы, бәрәңге, минзәлә сөйләшләре өчен хас. Бу форманың нагайбәк сөйләшендә кулланылуы, аның югарыда күрсәтелгән сөйләшләр белән генетик якынлыгы турында сөйли.

Теләк фигыль. Сөйләштә теләк, теләк-ният мәгънәләрен белдерә торган түбәндәге формалар һәм конструкцияләр кулланыла.

1. Татар теленең башка сөйләшләрендә дә, теләк фигыльнең төп формасы булып, борынгы *-гай* кушымчалы теләк фигыльләрдән фонетик үзгәреп ясалган формасы кулланыла: *ғай > -ай > -ым+ым; -ый+ық.*

Нагайбәк сөйләшендә бу кушымчалар тар сузыклар белән ясала һәм формасы белән хәзерге заман хикәя фигыльләрнең I заты белән туры килә: *Мин тиз генә сыйыр саwып керийем* (керим). *Бабайның күлмәген җуwыйм* (юыйм) *дип тотындым. Кереп чығыйм* (чыгыйм) *дип кердем. Уйнап қына әйтийем* (әйтим) *дигәнийем. Пидура эштән қайтқанчы, бәрәңге ала торойоқ* (торыйк).

Бу үзенчәлеге белән дә нагайбәк сөйләше керәшен татарларының башка сөйләшләреннән аерылмый [Баязитова, б. 104]. Теләк фигыльләрне тар сузыклы *-ыйым, -ийем* кушымчалары белән белдерү мишәр диалекты-

ның да үзенчәлекле билгеләреннән санала [Юсупов, с. 205].

2. Нагайбәк сөйләшендә *-ғай* формалы теләк фигыль, урта диалекттагы кебек үк, юклык кисәкчәсе *-ма* белән генә килә ала һәм булуы мөмкин эш-хәлләрне белдерә. Татар әдәби телендә исә *-ғай, -гәй* кушымчалы фигыльләр, моннан тыш, ихтималдан саклану, булырга мөмкин эш-хәлләрне белдерү белән бергә, искитмәү мәгънәсендә дә кулланыла [Современный татарский..., с. 239]: *Җаңғыр җаумағайы әле, чамалағыз. Чиләбегә бармағайық әле бу арада. Син болай сөйләшеп утырғанда, балалар бақчаңны чистартып чықмағайы. Мин дә бу җегет белән Сарашлыға қызларыма китмәгәйем әле. Җәй бик әссе торды, урақ бақытында қына җаңғырлар башланып китмәгәйе.*

Теләк фигыльнең бу төре һәм анда бирелә торган мәгънәсе белән нагайбәк татарларының сөйләше татар диалектының казан арты сөйләшләренә якын тора [Җәләй, б. 25]. Мишәр диалектында һәм урта диалектның тау ягы сөйләшендә мондый фигыльләр искитмәү мәгънәсендә йөри [Татар теленең..., б. 632].

3. *-асы, -әсе* кушымчалы сыйфат фигыль һәм *килә* ярдәмче фигыле белән ясалган аналитик тезмә, татар әдәби телендәгешикелле үк, субъектив теләкне белдерә: *Минем дә барып қарыйсым килә аларның өйләрен. Қунакларның ашыйсылары килә торғандыр инде. Эшлисе килгән кеше эшлисе килә дип кенә сөйләнеп йөрми, эшли дә ташлый.*

4. II зат боерык фигыльгә *иде* ярдәмче фигыле кушылып, киңәш мәгънәсе белдерелә. Ләкин ярдәмче фигыль, әдәби телдән аермалы буларак, зат күрсәткече алмый, зат мәгънәсе *син* алмашлыгы аша ачыклана. Әдәби телдә мондый теләк фигыльләр *-ырга + иде, -ырга кирәк + иде* конструкцияләренә туры килә: *Син тегесен дә алыйы* (ал идең), *монысын да алыйы* (ал идең). *Бәләкәй караватта йатыйы* (ят идең) *син. Син аны әбигә әйтийе* (әйт идең). *Син аны безгә чақырыйы* (чакыр идең).

Теләк фигыльнең бу формасы татар теленең Урал төбәгендә таралган сөйләшләрнең күпчелеге өчен хас. Шундыйлардан пермь, златоуст, красноуфим, эчкен, нократ-кистем сөйләшләрен күрсәтергә мөмкин.

Өченче затка караган мондый фигыльләр, әдәби телдәге кебек үк, көчле теләк мәгънәсен белдерә. Бу очракта да зат күрсәткече кыскартып әйтелә: *Ике рәт килсеийе* (килсә иде) *җәш бағытлар. Сүзгә монсо оста булсыйы* (булсын иде), *ичмасам. Мәндә* (кеше) *кеwек* (кебек) *кенә, җақшы ғына җөрсийе* (йөрсен иде).

5. *-ыр, -ер, -ар, -әр* формалы сыйфат фигыль һәм *иде* ярдәмче фигыле тезмәсеннән торган форма:

а) беренче зат берлек һәм күплек санда, әдәби телдәге кебек үк, сөйләүченең киләчәктә булачак эш-хәлләрне үтәү, башкаруга булган теләген белдерә: *Мин дә синең белән Сарашлыға барырыйым. Җаңға суйған иттән аш ашарыйым дип уйлағаныйым*

иртән. Бергәләп, иркенгә чыгып қайтырыйық, ичмасам. Икенче килгәндә җыруларның барсын да әзерләп қуйарыйық.

ә) икенче зат берлек һәм күплек санда киңәш, киңәшле теләк, боеру төсмерләрен белдерә: *Син дә барырыйың шунда, кеше барғанда. Айағыңа кийәриең, бүген салқын бит. Үзеңнең анда барасыңны кийәү артыннан әйтеп җибәрерийең.*

б) киләчәк заман хикәя фигыльнең өченче зат күплеге, *-лар* кушымчасы һәм билгеле бер интонация белән әйтелгәндә, сөйләүченең башкарылырга тиешле эш-хәлләргә үзенең уңай мөнәсәбәтен, теләк-киңәшен белдерә: *Утырырлар, аш эчәрбез. Китерерләр аны өйгә, без барыбер өйдә утырабыз. Аны анда қалдырмаслар, җыйыбрақ куйарлар.*

6. Инфинитивның *-ырга, -ергә* формасы һәм *кирәк* модаль сүзе белән ясалган конструкцияләр теләк, киңәш мәгънәләрен белдерә: *Суймасқа кирәгийе малларны бу бағытта* (вакытта). *Чәйнекне утыртырға кирәгийе, кайнап чыққан булырыйы инде.*

7. *-мак, -мәк* кушымчалы фигыль + *бул* ярдәмче фигыль белән ясалган тезмәләр ниятле теләк мәгънәсен белдерә. Мондый фигыльләр зат белән төрләнә, зат кушымчасы ярдәмче фигыльгә ялгана:

Мисаллар: *Моннан башымны алып китмәк булам. Син аның белән ничек тормақ буласың. Ней күрсәтмәк буласың инде. Ул анда үзе бармақ булған.*

Теләк-ният мәгънәләрен белдерә торган бу форма урта диалектның минзәлә, себер татарлары [Тумашева, 1959, с. 177], сирәк кенә подберезье керәшеннәре [Арсланов, с. 23], кайбер мишәр [Махмутова, 1978, с. 75] сөйләшләрендә дә теркәлгән.

8. Татар әдәби телендә ният-максат мәгънәсе *-макчы (-мәкче) + була (бармакчы була), -макчы (-мәкче) + иде (бармакчы иде)* аналитик формалары белән белдерелә; зат кушымчалары өч затта да *була, иде* ярдәмче фигыльләренә ялгана. Нагайбәк сөйләшендә, әдәби телдән аермалы буларак, бу мәгънә үзенчәлекле синтетик форма белән белдерелә:

а) *-макчы* формасы фәкать I зат берлектә генә килә;

ә) зат кушымчасы *-м, -макчы* формасына турыдан-туры ялгана;

б) заман мәгънәсе контекст аша ачыклана: *Көтеүгә берәрсен җаллап та қушмақчым* (кушмакчы идем, кушмакчы булам), *беркемне дә таба алмыйым. Канфитны җаратмақчым* (конфетны яратмакчы идем) *да, ашап бумый, теш начар. Мин аларға бармақчым әле* (бармакчы булам). *Уйлап-уйлап, шул йаққа чығып китмәкчем* (чыгып китмәкче булам) *әле. Мин сине аларға алып бармақчым* (алып бармакчы идем), *син Мәтүкләргә җыр җазарға киткән.*

-мәкче кушымчасы алган *әйтә* фигыле сөйләштә кереш сүз буларак кулланыла һәм әдәби телдәге *әйтмешли* сүзенә туры килә: *Син әйтмәкче* (әйтмешли), *әллә нинди уйлар уйлап утырам. Нәчти әйтмәкче* (әйтмешли), *бөтә керәшен көйләре җазылып беткән. Ул әйтмәкче* (әйтмеш-

ли), *җырчы таwыҡ кеwек бирүзем утырам җыру җырлап. Питүк әймәкче* (әйтмешли), *ҡызыҡ булып китте әле.*

Теләк-ният итү мәгънәләрен күрсәтелгән формалар белән белдерү сөйләшнең үзенчәлекле билгесе булып санала.

Максатлы ният, теләк мәгънәсен сөйләштә тагын *-ырга, -ергә* кушымчалы инфинитив һәм *итә* ярдәмче фигыле белән белдерү дә киң таралган: *Идән җыwарға итә* (юмакчы була) *минем ҡызым. Мин сыйа пыйма бастырырға иткәйем* (итек бастырмакчы идем). *Бүген буран чығарға итә* (чыгырга җыена). *Бер тазда икегез дә җыwарға итәсезме* (юмакчы буласызмы)? *Менә шу хәлләрне сезгә сөйләргә итәм* (сөйләмәкче булам).

Ният-максат мәгънәсен инфинитив һәм *итә* ярдәмче фигыле белән белдерү татар теленең Уралда таралган сөйләшләренә хас, шундыйлардан пермь [Рамазанова, 1996, с. 21], эчкен, сафакүл, златоуст сөйләшләрен күрсәтергә мөмкин. Бу үзенчәлек башкорт телендә дә күзәтелә. Күрсәтелгән сөйләшләрдә *-ырга + итә* формалы фигыльләрнең кулланылуы башкорт теле йогынтысында барлыкка килгән дип әйтергә нигез бар. Чөнки бу күренеш бигрәк тә башкорт диалектларына күрше булган сөйләшләрдә күзәтелә.

Урта диалект сөйләшләрендәге кебек, ният-максат мәгънәсе *-асы, -әсе + була* (яки *иде)* конструкциясе ярдәмендә дә белдерелергә мөмкин. Мәгънәсе һәм стилистик функциясе белән ул югарыда китерелгән ният-теләк мәгънәләрен белдергән формаларның синонимы булып тора: *Аш пешерәсе булып тотындым. Алар да райунға барасы булғаннар. Иртә белән киләсе булып китте әле ул безгә. Март айында китерәселәрийе, китермәделәр.*

Боерык фигыль. Боерык фигыльләрнең формалары һәм мәгънә төсмерләре ягыннан да нагайбәк сөйләше татар әдәби теленнән һәм урта диалектның нигез сөйләшләреннән аерылмый. Билгеле булганча, боеру наклонениесе эшкә кушу, боеру, өндәү, әмер итү мәгънәләрен белдерә. II затның берлек һәм күплек саннарында юклык һәм барлык формаларында килә. II зат берлек санында нуль формасы белән ясала: *Бар әле, дәдәңнең ҡапчыҡ аwызын тотып тор. Паwыларға әйт, әнисе үзе киләм дигән Чибәркүлгә, бу йалға аwылға ҡайтмасын. Нәчти безгә ҡунаҡҡа килсен. Тиз генә кийен, әтийең белән Чибәркүлгә барасың. Сез урамда озаҡ йөрмәгез, әбиләрегезгә сәғәт бишкә килеп җитегез дидем.*

Шарт фигыль. Шарт фигыльләрне куллану буенча да нагайбәк сөйләше әдәби телдән һәм татар теленең башка сөйләшләреннән аерылмый. Сөйләштәдә шарт фигыльләр махсус *-са, -сә* кушымчалары белән белдерелә һәм II төр зат кушымчаларын алып төрләнә:

Билгеле булганча, шарт наклонениесе икенче бер процессның үтәлү-үтәлмәвенә шарт булып килгән эш-хәлләрне белдерә: *Мәтүк* (Матрена) *бағыт тапса, без ул җыруларны җырлап та бирербез әле; Син Сарашлыға*

барсаң, минем тыwғаннарыма да керерсең; Көннәр салқын торса, малларны суйасы булыр.

Югарыда әйтеп үткәнебезчә, шарт мәгънәсе *-ды, -де* формалы үткән заман хикәя фигыль һәм *исә* теркәгече белән дә белдерелергә мөмкин: *Ишекне җапмый қалдың исә, хәзер өй сыуwынып қуйа. Ийелеп эшләдем исә, папау* (эти) *бер дә җаратмый.*

Югарыдан күренгәнчә, нагайбәк сөйләше татар теле диалектлары системасыннан читтә тормый. Грамматика өлкәсендә дә ул әдәби тел һәм урта диалектның башка сөйләшләре белән зур уртаклык күрсәтә.

Әдәбият

Арсланов Л.Ш. Татарские говоры правобережных районов Татарской и Чувашской АССР: автореф. дис.... канд. филол. наук. Казань, 1966. 29 с.

Баязитова Ф.С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. М.: Наука, 1986. 248 с.

Бурганова Н.Б. Говор каринских и глазовских татар // Материалы по татарской диалектологии. Казань, 1962. С. 19–56.

Җәләй Л. Татар диалектологиясе. Казан: Татар. кн. изд-во, 1947. 136 б.

Махмутова Л.Т. Основные характерные черты мишарских говоров на территории Пензенской области // Материалы по татарской диалектологии. Казань, 1962. С. 125–162.

Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. М.: Наука, 1978. 271 с.

Рамазанова Д.Б. Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 191 с.

Рамазанова Д.Б. К истории формирования говора пермских татар. Казань, 1996. 239 с.

Современный татарский литературный язык. М.: Наука, 1969. 380 с.

Татар теленең диалектологик сүзлеге. Казан, 1969.

Тумашева Д.Г. Особенности глагольных форм в тобольском говоре татарского языка // Ученые записки Казанского ун-та. Т. 119, кн. 6. 1959. С. 124–129.

Тумашева Д. Г. Көнбатыш себер татарлары теле. Грамматик очерк һәм сүзлек. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1961. 241 б.

Юсупов Ф.Ю. Историческое развитие неличных и индикативных форм глагола в татарском языке // Вопросы советской тюркологии. Ашхабад, 1985. С. 140–146.

Йосыпов Феритс Йосыф улы,
филология фәннәре докторы, профессор